

СКЕПСИС И РОМАНТИКА

Снимка: Мария Русева

Оформление: Мария Русева

ГДЕ Й ЧЕСТТА И ГДЕ – ПОЗОРА (СКЕПТИЧЕСКИЯТ XIX ВЕК)

Димитър Бурла

Софийски университет “Св. Климент Охридски”

WHERE DO ITS HONOUR — AND SHAME — LIE.
THE SKEPTICAL 19TH CENTURY

Dimitar Burla

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

ORCID ID: 009-0004-9744-5774

E-mail: dburla@uni-sofia.bg

Abstract: This paper aims to explore the attitude towards scepticism in Bulgarian literature of the late 19th and early 20th centuries. It analyses texts by Ivan Vazov and Aleko Konstantinov in which faith in progress and humanistic values are affirmed in contrast to doubt, pessimism and nihilism, which are manifestations of modern thought in the symbolist works of Peyo Yavorov.

Keywords: Bulgarian literature, modernity, scepticism, humanism, modernism

Резюме: Докладът си поставя за цел да изследва отношението към скептицизма в българската литература от края на XIX и началото на XX век. Разгледани са текстове на Иван Вазов и Алеко Константинов, в които вярата в прогреса и хуманистичните ценности се утвърждават срещу съмнението, песимизма и ниҳилизма като проявления на модерната мисъл в символистичните творби на Пейо Яворов.

Ключови думи: българска литература, модерност, скептицизъм, хуманизъм, модернизъм

През 1909 година П. Яворов публикува стихотворението „В часа на синята мъгла“, в което неговият лирически аз поставя въпроса „Но кой ще назове честта и кой – позора?“ (Yavorov 1968: 184). За стихове като тези Атанас Далчев ще каже, че Яворов внася в българската литература „съмнението и мисълта, която непрестанно дълбае и не може да се успокои върху нищо“ (Dalchev 1984: 29). Той внася „безкрайната тревога на „свръхземните въпроси“; безизходния кръг на страданията; призрака на смъртта, който превръща в призрак света...“ (пак там). Съмнението, модерният скепсис е видян като граница и в анкетата на Михаил Арнаудов с Яворов. В нея „Заточеници“ и „Хайдушки песни“ са противопоставени на „Песен на песента ми“ по следния начин: „Там – поетически настроения, ясен смисъл и образи в дневно осветление, тук – скептицизмът на една отчаяна душа, болезнена

самоанализа, неуловими, загадъчни видения и мистически начин за изказване“ (Arnaudov 1978: 85)¹. Изказването му до голяма степен става основание за разделението на творчеството на поета на два периода (въпреки че Никола Георгиев показва, че именно във философските си нагласи то е по-скоро единно – вж. Georgiev 2002). При това разделението е не само на Яворовата лирика, но и на българската литература, доколкото „Песен на песента ми“ може да се чете като текст равносметка, в който извървеният до този момент път в търсене на истината е колкото пътят на Яворовата „песен“, толкова и на българската литература. В миналото остава традицията на Ботев, Вазов и на всички автори, близки до възрожденското съзнание и идеали, и поезията прекрачва в света на съмненията, на потапянето в неясните и тъмни глъбини на човешкия дух. Радикалното усъмняване във възможността да бъдат открити ценности в обективната действителност („Но знай и ти: умряха там и дявола, и бога“ - Yavorov 1968: 85) е свързано със също толкова радикално разколебаване на вярата в целта и смисъла на историята, задаваща общ хоризонт на живота с другите в модерната епоха.

Десетилетие по-рано, в навечерието на Коледа на 1896 г., във в. „Знаме“ е публикувано едно стихотворение на Алеко Константинов под заглавие „Мисли пред Коледа“, в което вече е зададен много подобен въпрос: „Где й честта и где – позора...“ (Konstantinov 1981: 175).

Срещата между автора на „Бай Ганьо“ и първия сред българските символисти само наглед изглежда странна. В своето изследване „Алеко Константинов. Биография на четенето“ Инна Пелева проследява други отгласи от Алеко Константинов в текстове на Пейо Яворов, за да обобщи, че е необходимо да „се разискват огледалното, подобие, симетриите, които ги обвързват в прилики и разлики...“ (Peleva 2002: 18). Интерпретацията на Пелева тежее към прочита на творчеството на Алеко Константинов през „Славейково-Кръстевата програма за европеизация на етническата ни култура“ (пак там). А Румен Горанов в книгата си „Алеко – модернист?“ направо провъзгласява Алеко Константинов за петия член на кръга „Мисъл“ (Goranov 2003: 7–9).

В настоящия текст ще проследя диалога между Алеко Константинов и Пейо Яворов през въпроса за загубата на ценностите в модерния свят, като ще открия няколко основни момента. Първо, усъмняването в ясните и общоприети ценности и в картината на света, върху която те са основани, не започва с Яворов. Още през 80-те и 90-те години на XIX век се появяват текстове, които проблематизират истините на традицията и носят съзнанието, че българинът е прекрачил в модерната епоха или в скептичския XIX век, както ще го

¹ Думите са приписани на Яворов, но в текста на анкетата са предадени като преразказ на Арнаудов.

ГДЕ Й ЧЕСТТА И ГДЕ – ПОЗОРА...

определи Ив. Вазов („Учител по история“). И второ, скептицизмът от края на XIX век и този в творбите на Яворов (особено от символистичния му период) все пак се различават, като представят две различни лица на модерността.

Ако се върнем към двата текста – „В часа на синята мъгла“ и „Мисли пред Коледа“, ще видим, че те само привидно задават един и същ въпрос. При Яворов той е поставен като реторичен (няма кой да назове честта и позора), докато при Алеко Константинов е въпрос, който не само очаква своя отговор, но и стихотворението посочва кой трябва да даде този отговор – това е поетът, който е разбрал своя дълг към обществото. Духът на поета трябва да слезе „от звездите, от простора“, където блуждае при бледния лик на луната и хвърчи в небесата, и да отиде долу сред „жаждащите хора“ и да посочи „где е пътят към доброто“, да обади къде е спасението (Konstantinov 1981: 174–175).

Въпреки че въпросът е поставен по различен начин, той се отнася до едно и също – размиването на границата между честта и позора. Това са понятия, които до голяма степен очертават моралния хоризонт (Taylor 2003), в рамките на който оценява своето поведение най-вече традиционният човек. И честта, и позорът се отнасят до начина, по който отделният индивид се ситуира спрямо общностната норма и отстоява доброто си име или публичния си образ в очите на другите (Berger 1970). Следователно невъзможността да се разграничи честта от позора, характеризира не просто една криза на ценностите, а напускането на сигурните граници на установените от традицията и общоприети морални норми, т.е. прекриването в света на модерния човек. Това е свят, в който личността се усъмнява не просто в определени ценности, а в самите основания, от които извеждаме своите ценности.

При Яворов съмнението само наглед е насочено към невъзможността да се посочи авторитет, който да назове честта и позора. Пред погледа на модерния човек проблематични са се оказали както идеята за Бог или природата като задаващи представата за един по-висш ред, от който човек може да изведе своите ценности, така и идеята за традицията или историята като свързващи поколенията и предаващи опита на предците, в който е отложено нашето знание за истински ценното и значимото. Представата за опустелите небеса, в които човек вече не открива нито Бог, нито Платоновите идеи като образ на вечните същности на нещата, проявяващи се в световния порядък, намира израз в един устойчив образ у Яворов – този на слънцето, което неизменно следва „заклетия си ход“ и в неговото повтарящо се

движение най-пълно проличава безцелността на природния ред, напълно чужд на човешките страдания, надежди и тревоги, мечти и страхове.²

Векове наред слънцето е било основен митологичен символ, през чийто драматичен път по небесния свод е била осмисляна и човешката съдба. Възхождането на слънцето и разпръскването на нощния мрак е означавало идеята за победата на силите на доброто и реда над силите на злото и хаоса; въплъщавало е представата за възхода или възраждането на човешкия дух и победата над отчаянието и смъртта. Залезът на слънцето е изразявал представата за края, чувството за загуба и обреченост на всичко светло и добро в човешкия свят, но и надеждата за победа над тъмнината чрез ново раждане (Ivanov 1988: 461 – 462; Chevalier, Gheerbrant 2000: 379 – 386).

В един „разомагьосан свят“ (Вебер), в който действат единствено природните закони, неизменното движение на слънцето по небето води само до познание за изложеността на човека на стихийните сили, господстващи в свят без ценности и смисъл. Успоредяването на живота с хода на слънцето внушава представата за една предопределена повторителност, на която се подчинява индивидуалната съдба на всеки един човек. На фона на този кръговрат, в който се оглежда също толкова безличната смяна на живот и смърт в битийния кръговрат, и невинността в утрото на детството, и мечтите в пладнето на младостта са еднакво илюзорни, обречени да бъдат разбити в житейските бури и погубени от неумолимия ход на времето. Цялото човешко съществуване се оказва една самоизмама на духа, под която се крие безсмислието на битието. Остава само безкрайното неверие, въплътено например в образа на Тома, който съзнава, че вече няма истини, с които да запали огъня на факлоносците. И религията, и науката (според тълкуванието на Яворов пред М. Арнаудов) са безсилни да разпръснат тъмнината:

*Тука огънят угасна,
вън е бездната ужасна –
край не чакам на тъма...*

(Яворов „Тома“, Yavorov 1968: 1972)

Противно на твърдението на Далчев, цитирано в началото, българската литература вече е била там, където я отвежда Яворов.

За илюстрация ще си позволя да цитирам малко по-дълги откъси от стихотворението „Разбит!“:

И вярвах аз дълго

² Откриваме този образ още в творби като „На нивата“, „Градушка“ и „Великден“. Значимостта му за определянето на модерния светоглед произтича и от възможността да се изгради междутекстовата връзка с „Хаджи Димитър“, която критиката вече е отбелязала (Kambourov 2001).

ГДЕ Й ЧЕСТТА И ГДЕ – ПОЗОРА...

*в добро, в идеал,
но вред ази срещнах
житейската кал.*

*И пръснати видях
светли си мечти —
сърце наранено
унило тупти.*

*И нямам веч вяра,
живея без мощ
на злото под твара,
в беззвездната ноц.*

*И хладно съмнение
кат' вихър в храм
угасява във мене
божественый плам.*

*Отрано разбит съм
в неравна борба
със злоба световна,
със злата съдба.*

...

*Пробудих се вече
във други съм мир,
стоя аз далече
от жизнения пир...*

Текстът е от романа „Нова земя“ и е приписан на младия поет Чинчев, рано поразен от отровата на „униинето и безнадеждността“ (Vazov 1977: 295–297). Поезията му и чувствата, изразени в нея, са определени от Стремски (рупор на Вазов) като „болна сантименталност“ и като чужди не само на житейския опит на автора (още ученик), но и на самия живот, който „други мотиви иска, не разочарование, не проповед на сънно унииние и малодушие трябва на българите днес, а храброст и енергия, труд и доверие в силите си“

(Vazov 1977: 297). Критиката завършва с присъдата: „С тая малодушна лира вие ще станете само лош поет и още по-лош гражданин...“ (пак там).

В този момент изглежда, че се връщаме именно към оптимизма, който се твърди, че Яворов надмогва. Но Вазов се опитва да очертае и по-широкия социален и културен контекст на явлението. Чрез своя герой той посочва, че това е „поезията на сълзите, на отрицанието, на песимизмът“, проявление на руския песимизъм, който като „широка вълна заля умовете и у нас“ (Vazov 1977: 298). Важното обаче е, че той е видян и като част от „просветителното влияние у нас на руската литература“ и по-точно – той е сянката на това просветително влияние (пак там), т.е. той е част от навлизането в модерността.

В бележка към критичната статия под заглавие „Нашата хубава цивилизация“, излязла в сп. „Мисъл“ през 1895 г., преводачът рисува подобна картина на българската модерност: „ний копираме из тая цивилизация тъкмо най-лошите ѝ страни и вървим стъпка по стъпка из извратената цивилизация такава, каквато авторът ни я рисува. Кой не знае с каква бързина се овладява нашето юношество от западното волномислие, от западний социализм, от западните разкошни разсипничества, контельци, чепенета и развратни нрави; не се ли надваряме със Запад по позорни процеси за продажничество, за злоупотребления, кражби, измами и пр. когато честността, справедливостта, самопожертвуванието остават достояние все повече на глупавите, за такива ги поне считаме ний днес“ (Misal 1895: 939–940). Забележителното в текста е не само това, че цивилизацията има две различни страни, но и че сред „най-лошите ѝ страни“ са споменати „западното волномислие и западний социализм“ редом с увлеченията по материалното и развратните нрави, докато „честността, справедливостта, самопожертвуванието“ са подложени на присмех (пак там).

В своята рецензия върху „Novissima Verba“ на Ст. Михайловски Алеко Константинов също се противопоставя на песимизма като „мрачната болест“, завладяла „словенското племе“. Текстът му, като този на Вазов, се отличава с един исторически оптимизъм, който отхвърля възможността млади народи като славянските, които едва сега започват своя исторически път, да са се предали на умората и отчаянието. Подобни нагласи под влиянието на Шопенхауер – най-големия песимист – може да имат своите последователи в Германия и дори във Франция, но не и при славяните и особено при българите, които сега встъпват в пътя на прогреса.

Песимизмът и скептицизмът по отношение на ценностите (в текстовете на Вазов и Константинов) все така са израз на позицията на модерния дух, който се изправя ужасен пред „вечното безмълвие на безкрайните простори“ (Паскал), от които вече не се надвесва над нас закрилящата и благославяща десница на Бог. Този мотив звучи в стихотворението

ГДЕ Й ЧЕСТТА И ГДЕ – ПОЗОРА...

на Алеко Константинов: „природата надзвездна, / този хаос, тази бездна / е бездушна, та нехае“ (Konstantinov 1981: 174). Научните истини на модерната епоха формират нагласите и на редица герои на Вазов. В романа „Нова земя“ доктор Догански заявява, че има „потрезвен поглед на света“, и добавя: „Ние, докторите, рано поглеждаме практически на нещата и заедно с узнаването клетките и тъканите на човеческия организъм узнаваме и тайните пружини на човешките действия...“ (Vazov 1977: 142). Философ, възприел модерните идеи, е и Холски от разказа „Кардашев на лов“. Той е определен като „позитивист, привърженик на Кантовата философска теория; ученик Шопенхауеров“ (Vazov 1976a: 283). Той не вярва в „бъдащия живот на душата“ и при вида на еврейските гробища се отдава на разсъждения, които не са далеч от тези, които ще звучат по-късно в символистичната лирика на Яворов: „Помисли си само какво количество еврейски животи — животи на верига поколения — спят вечния си сън! Колко сили, енергия, злини, любов, глупост са намерили конечната истина, същински покой под тая тиха пръст!...“ (Vazov 1976a: 284). Дори любовта за този философ е само средство, чрез което природата преследва своите цели, но те са не само непознати за човека, но са му и чужди. В своите разсъждения Холски стига до яворовското прозрение за обречеността и дори илюзорността на всички идеали, чрез които придаваме значимост и смисъл на своето съществуване: „Ние се мъчим, копнеем, умираме за любов и от любов. На природата това е нищо. Ако умрем, други след нас ще дойдат да се мъчат, копнеят и умират“ (Vazov 1976a: 286).

Въвеждайки скептицизма и песимизма като тема в творчеството си, Ив. Вазов и Ал. Константинов изследват различните отговори, които човек може да даде на онемелите небеса и на стихийната безцелност на природата, толкова ужасяващи духа. От една страна, те са следствие или израз на един философски материализъм и на рационализма на Просвещението, изиграли важна роля за освобождаването на човечеството от догматичните истини на религията и на традицията. От друга, този философски материализъм на свой ред води до един вулгарен материализъм, разбран преди всичко като отрицание на идеалите и изобщо на живота, основан на морални и духовни начала; материализъм, който признава само „материалните блага“ и чувствените наслади, стреми се да удовлетвори най-егоистичните и низки страсти на човешката природа (Comte-Sponville 2012: 294–295).

Във вече разгледаната рецензия на „Novissima Verba“ Ал. Константинов се усъмнява в почтеността на подобен песимизъм, като се позовава на „оптимистическите парадокси“ на Макс Нордау. Сред тях е наблюдението, че „систематизаторите на песимизма по правило са ценители на щастливата храна и доброто питие [...] и имат развит усет за всичко приятно в живота“ (Nordau 1896: 10). Бъдещият автор на „Бай Ганьо“ превръща виждането на

Нордау в нравствена критика на общественно-политическата действителност в България: „А бе не „мрачна болест“, ами като че всички сме се надъхали от оптимистическите парадокси на Макс Нордау и като сме рекли един път: „Дайте, братя, пари да печелим, да ядем, да пием и да се веселим...“ (Konstantinov 1981: 28). Вазовите герои, изповядващи философията на песимизма, също така не са чужди на този парадокс. Д-р Догански заявява: „Аз имам една цел само в живота: да спечеля пари“ (Vazov 1977: 141). А Холски, който не вярва в безсмъртието на душата, обича да „пие най-скъпото вино от магазин „Преслав“, улица Раковска“ (Vazov 1976a: 283).

Замяната на традиционния религиозен и идеалистически светоглед, виждащ живота не като самоцел, а като път към друго битие, с научния и материалистичен светоглед, води и до определен модел на поведение. Отделната личност вече не се стреми към идеали, не чувства себе си свързана с другите и с обществото чрез чувството на дълг или на любов. Ако няма по-висша действителност, към която човек да се стреми, целта на съществуването се свежда единствено до преследването на материални блага.

Всъщност текстът на Нордау е насочен именно срещу песимизма като светоглед. Предвид близостта на темите и образите е вероятно да има пряко влияние³ и върху идеите, изказани в стихотворението „Мисли пред Коледа“. Нордау разграничава честния песимизъм от лицемерния песимизъм и изобличава последния като „дилетантство, интелектуална еlegantност, която се отделя от обикновената тълпа. Бледността на мислите се смята за толкова интересна, колкото и бледостта на бузите за хората с покварен вкус. Човек се огорчава, за да събуди чувството, че е преживял много и странни неща, че е бил герой на странни приключения. Човек въздиша и стене, за да повярва, че е член на малката, силно аристократична общност, посветена в Елевсинските мистерии на болката“ (Nordau 1896: 11). Алеко Константинов не обвинява непосредствено в подобен лицемерен песимизъм, но също така критикува онези, които са изкушени да носят маската на отчаянието и песимизма: „но аз се тъй смущавам, / кат гледам млади хора / с отчаяние в сърцето / и с бледност на лицето, / с въздишки към простора...“ (Konstantinov 1981: 173).

„В часа на синята мъгла“ сякаш се стреми да избяга именно от този „оптимистически парадокс“, като представя своя лирически аз не толкова като художествен двойник на автора (по това време все още млад човек – да има, да има трийсет години), а в библейската фигура на Еклисиаста, заедно с когото може да каже, че който трупа познание, трупа печал. Той вижда неизбежния край, който смъртта слага на всяка човешка дейност, поради което всички усилия са проява на безсмислена суета и са обречени да отминат без следа.

---

³ Публикувана през 1885 г. на немски, книгата е преведена на руски през 1891 г.

ГДЕ Й ЧЕСТТА И ГДЕ – ПОЗОРА...

Яворовият текст обаче не утвърждава човешката нищожност пред всемогъществото и мъдростта на Бога, а именно пред един непознаваем Абсолют, към който води единствено смъртта и който релативизира всички ценности.

Самият Яворов в анкетата пред М. Арнаудов обяснява така своя скептицизъм: „То няма, разбира се, нищо общо с един песимистичен светоглед, добит по разсъдъчен път или научно усвоен?

„Съвсем не! — потвърждава Яворов.

В мен има вярата, че животът е нужен за нещо, че той се дава за нещо, но за всеки случай той не е самоцел... И може би — сега това ми става малко по-ясно — на тази почва се заражда онова особено чувство за смъртта, за което ти говорих по-рано: смъртта, която ще ни разгадае неразгадаемото, която ще ни отвори един нов свят на светлина и истина, в който ще влезем от света на лъжата и тъмнината, гдето живеем тук ...

Своя мироглед, ако му потърся едно име, не мога да го характеризирам освен като един мистицизъм“ (Arnaudov 1978: 105–106).

Въпросът, който искам да поставя тук, е – има ли друга възможност да живеем в света след Просвещението, запазвайки скептицизма като път към познание, без да изпадаме във вулгарен материализъм или в мистицизъм. Мисля, че един възможен отговор може да открием именно в текстовете на Вазов и Алеко Константинов.

Ще тръгна отново от „Парадокси“ на Нордау, който вижда в недоволството от „безцелността на света като цяло и в неспособността на човека да разпознае неговата цел“ не основание за отчаяние и песимизъм, а „доказателство за високото ниво на развитие на човешкия дух“ (Nordau 1896: 12). Според него „неудовлетвореността е причината за целия прогрес, а неудовлетвореността от действителните условия, в които е принуден да живее един човек или цял народ, дори не трябва да се използва като повод за песимизъм, напротив, то е по-скоро доказателство, че в основата на нашето мислене стои един неунищожим оптимизъм. Всяка критика е резултат от умствено сравнение между реалните и идеалните състояния, които човек е изградил във въображението си и които признава за съвършени“ (Nordau 1896: 15).

Разбира се, подобен оптимизъм е свързан не толкова с вярата в неизменното и пълно постигане на идеала в хода на човешката история. Текстовете на Ал. Константинов многократно са показвали скептицизъм по отношение на това – най-известен е може би примерът с утопичния идеал на Белами, коментиран в „До Чикаго и назад“. Става дума по-скоро за усилието да се надмогва действителността, да се усъвършенства с ясното съзнание, че всеки напредък е относителен и никога няма да може да постигне в пълнота желаното

идеално състояние. Но в стремежа към идеала се ражда движението, което лежи в основата на историята и променя света към по-добро.

Един съвременен представител на философския материализъм и скептицизма като Андре Конт-Спонвил защитава идеята, че ако спрем да вярваме в Бог, това не означава, че трябва да се откажем от моралните ценности и да се превърнем в лицемери и мерзавци (Comte-Sponville, Feri 2003: 28; Comte-Sponville 2008: 26). Ив. Вазов и Ал. Константинов изследват първо тази възможност като един от пътищата, по които тръгва да се развива модерното общество. Да си припомним Бай-Ганьовата житейска философия, изказана пред Иречек: „... хем се кръсти, хем се усмихва, с което иска да покаже на стопаните, че той не е от онези простите хорица и не че дотам вярва, ама се не е лошо (с дявола сме добре, какво бива и на господата малко тамян – за зор-заман)“ (Konstantinov 1980: 140–141).

Ако няма Бог, не само няма кой да зададе моралната рамка, но и смисълът да се прави добро е поставен под въпрос, защото това вече не е условие за спасение. Напротив, правещият добро често е жертва, чийто живот се оказва напразно погубен.⁴ Затова материализмът като светоглед лесно води към материализма като разбиране за ценностите: ако човек не се стреми към нищо висше, ако отвъд този живот няма какво да очаква, то тогава съществуването му се оказва затворено именно в границите между раждането и смъртта. И преследването на материални блага, търсенето на наслада в удовлетворяването на страстите изглежда единственото, което му остава.

Вазов обаче настоява, че да правиш добро, е избор, който не произтича от ползата, а от свободата като основа на човешкото достойнство и от задължението да водим един достоен живот. Доказателство са героите от разкази като „Гъмен герой“ и „Павле Фертигът“, определени от едно, подвластно на материализма, общество като „луди“, т.е. чужди на общоприетата норма или на един начин на живот, в който няма място за морални ценности.

Важно е обаче и друго – самите герои на тези текстове действат до голяма степен по модела на християнските светци. Те се отричат от материалното, отхвърлят грижата за плътското и дори го обричат на страдание, за да запазят духовното. Изборът им е воден от любовта към хората. Павле Фертигът помага на брат си, който „тая година ще свърши докторлука и ще дойде тук да цери хората. Който е болен, ще го цери...“ (Vazov 1976b: 26). Тази любов води своето начало от християнската, но не е свързана с идеята за спасението за вечен живот.

---

⁴ Не само според Бай Ганьо (в „Писмо от Бай Ганя до Константина Величкова“), но и според стражарите в „Гъмен герой“, Братаков в „Братаковата теория“ или д-р Догански в „Нова земя“ на Вазов.

ГДЕ Й ЧЕСТТА И ГДЕ – ПОЗОРА...

В „Мисли пред Коледа“ лирическият аз пита: „Из коя потъна бездна / любовта на брат към брата? / За чадата на разврата / бичът божи где изчезна?“ И още: „Християнската епоха / заменена ли ѝ с Молоха?“ (Konstantinov 1981: 175). Тези въпроси биха имали смисъл само ако приемем, че все още вярваме в определени ценности, макар те да изглеждат забравени, изгубени или подменени в новите времена. Те са въпроси, пред които се изправя само човекът като духовно и морално същество, в свързаността си с всички други човешки същества преди и след него и независимо от крайността на своето съществуване. Затова и текстът на Алеко Константинов изисква от поета да даде техния отговор.

Въпросът сега е – как са възможни ценности в свят след края на „християнската епоха“. Те не могат да имат трансцендентни основания и самите те не са абсолютни. Ценностите не само не са вечни, те имат история – зараждат се с цивилизацията или цивилизаторската роля на религията, но също така могат да бъдат изместени от низките страсти при поврата към един материалистичен светоглед. И задължение на човека е да ги открие (или да си ги припомни) и утвърди отново, да ги превърне в ориентир на своето поведение и да ги отстоява срещу забравата или силата на егоистичните желания.

Изправена пред изпитанията и противоречията на модерността, българската литература от началото на ХХ век ще опита да преодолее кризата на ценностите, като тръгне в няколко противоположни посоки, често разглеждани като взаимно изключващи се алтернативи. Самата тази криза не е нова – тя е родена все така от напрежението между обещанията на модерността и реалността. Неосъществеността на идеала обаче води до цялостно преосмисляне на просвещенския проект. От една страна, това е пътят, начертан от модерния индивидуализъм и символизъм, търсещ опора в един мистицизъм, скъсващ с историята и обществото като възможност да се осмисли човешкото битие и насочващ своите търсения към вечността и царството на духа. От друга – национализмът, в който връзката с просвещенския универсализъм все повече ще бъде затъмнявана от популистки и шовинистични нагласи, а националната култура ще започне да се противопоставя на универсалните ценности на цивилизацията, затваряйки се в тесните хоризонти на моралния релативизъм и на етноцентризма.⁵ И накрая – социализмът и комунизмът, които дълго

---

⁵ Тази траектория е представена добре от Гео Милев в известното „Отворено писмо до г. Борис Вазов“, в което той противопоставя два образа на Иван Вазов – като автор на „много стихотворения от по-стари години, в които той докосва дълбоките тонове на всечовешки чувства; стихотворенията, в които се чува викът на човечност и човешка съвест; честните стихотворения на Вазова“ и авторът на „ония вестникарско-екзалтирани възклицания пред славата на българското оръжие, които покойният поет даде през последното десетилетие на живота си“ (Milev 1976: 263). Именно първите стихотворения са определени като „достатъчни да му осигурят безсмъртието на голям поет, при това – народен поет, защото: какво по-ценно за народа от ония велики идеали, които поетът хвърля чрез тях в недрата на неговата — народната — душа: доброто, любовта, честността, свободата!“ (пак там).

време ще се опитват да се представят като продължение на хуманистичните идеали, но ще носят в себе си догматизма на една тоталитарна мисъл, отричаща основните принципи на хуманизма. В духа на модерната нагласа към преодоляване на вече утвърденото като опит и знание всеки от тези проекти отрича хуманистичната традиция, за да я надмогне и да заеме нейното място в историята.

Опитът от последното столетие изисква днес да се преосмисли още веднъж наследството на миналото. Не можем да поддържаме повече наивната вяра в неизменността и необратимостта на прогреса. Трябва също така да се откажем от всеки исторически телеологизъм, но това не означава, че трябва да зачеркнем заложеното и постигнатото в историята. Модерният свят е формиран в резултат от изминаването на един път, който познава и съмнението, и разочарованието, но който е осмислен от идеалите на хуманизма. Като опозиция на песимизма и нихилизма днес Андре Конт-Спонвил предлага „Вярност към човечността ни и към дълга да бъдем човечни!“ (Comte-Sponville 2008: 50). Припомняйки думите на Монтен, той призовава: „Няма нищо по-прекрасно, казваше Монтен, от това да направиш от себе си добър човек. ... Нека не бъдем недостойни за това, което човечеството е направило от себе си, за това, което цивилизацията е направила от нас. Наш пръв дълг и пръв принцип е да живеем и действваме по човешки“ (пак там). Това е и идеалът, който скептичният XIX век въплъщава в представата за цивилизацията като аксиологично понятие и който българската литература поставя в основата на изграждащата се национална култура. Като нравствен ориентир той остава в основата на критиките, които продължаваме да отправяме към историята, и на моралните позиции, от които съдим всеки конкретен социален ред.

Библиография

- Arnaudov 1978*: Arnaudov, M. Kam psihografiyata na Yavorov. – V: Izbrani proizvedeniya v dva toma. Sofiya: Balgarski pisatel, 1978. [Арnaudов 1978: Арnaudов, М. Към психографията на Яворов. – В: Избрани произведения в два тома. София: Български писател, 1978.]
- Berger 1970*: Berger, P. On the obsolescence of the concept of honor. – European Journal of Sociology / Archives Européennes de Sociologie / Europäisches Archiv Für Soziologie, 11(2), 339–347. [прегледан на 20.11.2024 г.]. <<http://www.jstor.org/stable/23997246>>.
- Chevalier, Gheerbrant 2000*: Chevalier, J., A. Gheerbrant. Rechnik na simvolite. T. 2. Prev. I. Hristov i dr. Sofiya: IK Petrikov, 2000. [Шевалие, Ж., А. Геербрант. Речник на символите. Т. 2. Прев. И. Христов и др. София: ИК Петриков, 2000.]

ГДЕ Й ЧЕСТТА И ГДЕ – ПОЗОРА...

- Comte-Sponville, Ferry 2003*: Comte-Sponville, A., L. Ferry. Madrostta na modernite: Deset vaprosa za nasheto vreme. Sofiya: Prozorets, 2003. [Конт-Спонвил, А., Л. Фери. Мъдростта на модерните: Десет въпроса за нашето време. София: Прозорец, 2003.]
- Comte-Sponville 2008*: Comte-Sponville, A. Duhat na ateizma. Sofiya: ИК Kolibri, 2008. [Конт-Спонвил, Андре. Духът на атеизма. София: ИК Колибри, 2008.]
- Comte-Sponville 2012*: Comte-Sponville, A. Filosofskiy slovar'. Moskva: Eterna. [Конт-Спонвил, Андре. Философский словарь. Москва: Этерна.]
- Dalchev 1984*: Dalchev, A. Fragmenti. – V: Sachineniya v dva toma. Tom 2. Proza. Sofiya: Balgarski pisatel, 1984. [Далчев, А. Фрагменти. – В: Съчинения в два тома. Том 2. Проза. София: Български писател, 1984.]
- Georgiev 2002*: Georgiev, N. Razdvoeniyat i edinniyat Yavorov. – In: Analizatsionni nablyudeniya. Elektronno izdatelstvo LiterNet, 2002. [date of entering 26.12.2024]. <<http://litenet.bg/publish/ngeorgiev/analizacionni/prevryshteniata1.htm>> [Георгиев 2002: Георгиев, Н. Раздвоеният и единния Яворов. – В: Анализационни наблюдения. Електронно издателство LiterNet, 2002. [прегледан 26.12.2024]. <<http://litenet.bg/publish/ngeorgiev/analizacionni/prevryshteniata1.htm>>.]
- Goranov 2003*: Goranov, R. Aleko – modernist? Ruse: NTSFL „Sv. Dimitar Basarbovski“. [Горанов, Румен. Алеко – модернист? Русе: НЦФЛ „Св. Димитър Басарбовски“.]
- Ivanov 1988*: Ivanov, Vyacheslav. Solyarnyye mify. – V: Mify narodov mira. Entsiklopediya. T. 2. Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya, 1988.. [Иванов, Вячеслав. Солярные мифы. – В: Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. 2. Москва: Советская Энциклопедия, 1988.]
- Kamburov 2001*: Kamburov, D. Yavorov: razsablichaneto ot Botev. – Elektronno spisanie LiterNet, 2001, № 6 (19) [date of entering 20.11.2024 g.] <<https://litenet.bg/publish3/dkamburov/iavorov.htm>>. [Камбуров, Д. Яворов: разсъбличането от Ботев. – Електронно списание LiterNet, 2001, № 6 (19) [прегледан 20.11.2024 г.] <<https://litenet.bg/publish3/dkamburov/iavorov.htm>>.]
- Konstantinov 1980*: Konstantinov, A. Konstantinov, Al. Bay Ganyo. – V: Sabrani sachineniya. T. 1. Sofiya: Balgarski pisatel, 1980. [Константинов, Ал. Бай Ганьо. – В: Събрани съчинения. Т. 1. София: Български писател, 1980.]
- Konstantinov 1981*: Konstantinov, A. Misli pred Koleda – V: Sabrani sachineniya. T. 4. Sofiya: Balgarski pisatel, 1981. [Константинов, Алеко. Мисли пред Коледа – В: Събрани съчинения. Т. 4. София: Български писател, 1981.]
- Milev 1976*: Milev, Geo. Otvoreno pismo do g. Boris Vazov. – V: Sachineniya. T. 3. Balgarska literatura – tvortsi i problemi, spisanie „Plamak“, pisma. Sofiya: Balgarski pisatel, 1976. [Милев, Гео. Отворено писмо до г. Борис Вазов. – В: Съчинения. Т. 3. Българска литература – творци и проблеми, списание „Пламак“, писма. София: Български писател, 1976.]

- Misal 1895*: Nashata hubava tsivilizatsiya. – Misal, 1895, kn. 9–10., 935–940. [Нашата хубава цивилизация. – Мисъл, 1895, кн. 9–10., 935–940.]
- Nordau 1896*: Nordau, M. Paradoxes. London: William Heinemann, 1896.
- Peleva 2002*: Peleva, I. Aleko Konstantinov. Biografiya na cheteneto. Sofiya: Prosveta, 2002. [Пелева, И. Алеко Константинов. Биография на четенето. София: Просвета, 2002.]
- Taylor 2003*: Taylor, Ch. Izvorite na Aza: Formiraneto na modernata identichnost. Prev. T. Mineva. Sofiya: Sonm, 2003. [Тейлър, Ч. Изворите на Аза: Формирането на модерната идентичност. Прев. Т. Минева. София: Сонм, 2003.]
- Vazov 1976a*: Vazov, Iv. Draski i sharki. – V: Sabrani sachineniya, T. 8. Sofiya: Balgarski pisatel, 1976. [Вазов, Ив. Драски и шарки. – В: Събрани съчинения, Т. 8. София: Български писател, 1976.]
- Vazov 1976b*: Vazov, Iv. Pastar svyat. – V: Sabrani sachineniya, T. 9. Sofiya: Balgarski pisatel, 1976. [Вазов, Ив. Пъстър свят. – В: Събрани съчинения, Т. 9. София: Български писател, 1976.]
- Vazov 1977*: Vazov, Iv. Nova zemya. – V: Sabrani sachineniya, T. 14. Sofiya: Balgarski pisatel, 1977. [Вазов, Ив. Нова земя. – В: Събрани съчинения, Т. 14. София: Български писател, 1977.]
- Yavorov 1968*: Yavorov, P. Yavorov, P. V chasa na sinyata magla. – V: Izbrani sachineniya. Sofiya: Balgarski pisatel, 1968. [Яворов, П. В часа на синята мъгла. – В: Избрани съчинения. София: Български писател, 1968.]